२२

कारकविभक्ती तृतीया चतुर्थी च

प्रस्तावना

संस्कृतभाषायाम् तावत् षट् कारकाणि सन्ति। कर्ता, कर्म, करणं, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणं चेति। तत्र इतः पूर्वोक्तेषु पाठेषु कर्मकारकविषये पठितम्। अस्मिन् पाठे कर्तृकारकविषये करणकारकविषये सम्प्रदानकारकविषये विवेचनं क्रियते। पुनः कर्तरि करणे सम्प्रदाने च का का विभक्तिः भवति इति प्रस्तूयते।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- कर्तृसंज्ञा कस्य करणसंज्ञा च कस्य भवति इति बोद्धुं शक्नुयात्।
- सम्प्रदानसंज्ञा कस्य भवति इति ज्ञातुं प्रभवेत्।।
- वाक्येषु कः कर्ता किं करणं किं सम्प्रदानम् इति ज्ञातुं प्रभवेत्।
- वाक्यरचनाकाले कर्तृतृतीयायाः करणतृतीयायाः च सम्यग् व्यवहारं कर्तुं पारयेद्।
- वाक्यरचनाकाले सम्प्रदानचतुर्थ्याः सम्यग् व्यवहारं कर्तुं पारयेद्।

[२२.१] स्वतन्त्रः कर्ता॥ (१.४.५४)

सूत्रार्थः - धात्वर्थव्यापाराश्रयः कारकसंज्ञः सन् कर्तृसंज्ञः भवति।

सूत्रावतरणम् - संस्कृतभाषायाम् तावत् षट् कारकाणि सन्ति। कर्ता, कर्म, करणं, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणं चेति। एतेषु कर्ता कः भवति इति प्रतिपादयितुं स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां कर्तृसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। स्वतन्त्रः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कर्ता इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कारके इति अधिकारः अत्र आगच्छति। तस्य च कारकम् इत्यर्थः। अत्र स्वतन्त्रः इति पदस्य धात्वर्थव्यापाराश्रयः इत्यर्थः।

स्वतन्त्रः कारकसंज्ञः सन् कर्तृसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना। तत्र स्वतन्त्रः इत्यस्य धातुवाच्यव्यापाराश्रयः इत्यर्थः वर्तते एवञ्च सूत्रार्थो भवति धात्वर्थव्यापाराश्रयः कारकसंज्ञः सन् कर्तृसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - चैत्रेण गम्यते। मैत्रेण पच्यते। छात्रेण लिख्यते।

सूत्रार्थसमन्वयः -

चैत्रेण गम्यते। अस्मिन् वाक्ये चैत्रः कर्ता अस्ति। तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि - अस्मिन् वाक्ये गम् इति धातुः वर्तते। तस्य अर्थः गमनरूपः व्यापारः। गमनस्य आश्रयः सः एव भवति, यः गमनं करोति। प्रकृतवाक्यानुसारं च चैत्रः गमनं करोति, अतः गमनस्य आश्रयः चैत्रः भवति। एवञ्च इदं सिद्धं भवति यत् धात्वर्थव्यापाराश्रयः चैत्रः वर्तते। अतः चैत्रः स्वतन्त्रः। अतः स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रेण चैत्रस्य कारकसंज्ञा भवति ततः कर्तृसंज्ञा च भवति।

मैत्रेण पच्यते। अस्मिन् वाक्ये मैत्रः कर्ता अस्ति। तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अस्मिन् वाक्ये पच् इति धातुः वर्तते। तस्य अर्थ पचनरूपः व्यापारः। पचनस्य आश्रयः सः एव भवति यः पचनं करोति। प्रकृतवाक्यानुसारं च मैत्रः पचनं करोति। अतः पचनस्य आश्रयः मैत्रः। एतेन इदं सिद्धं भवति यत् धात्वर्थव्यापाराश्रयः मैत्रः अस्ति। अतः मैत्रः स्वतन्त्रः। अतः मैत्रस्य स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भवति कर्तृसंज्ञा च भवति।

छात्रेण लिख्यते। अस्मिन् वाक्ये छात्रः कर्ता अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अस्मिन् वाक्ये लिख् इति धातुः वर्तते। तस्य अर्थः लेखनरूपः व्यापारः भवति। लेखनस्य च आश्रयः सः एव भवति यः लेखनं करोति। प्रकृतवाक्यानुसारं च छात्रः लेखनं करोति। अतः लेखनस्य आश्रयः छात्रः अस्ति। एतेन इदं सिद्धं भवति यत् धात्वर्थव्यापाराश्रयः छात्रः अस्ति। अतः छात्रः स्वतन्त्रः। अतः छात्रस्य स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रेण कारकसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च भवति।

[२२.२] साधकतमं करणम्॥ (१.४.४२)

सूत्रार्थः - क्रियायाः प्रकृष्टोपकारकं कारकसंज्ञं सत् करणसंज्ञं भवति।

सूत्रावतरणम् - षट्सु कारकेषु करणं किं भवति इति प्रतिपादयितुं साधकतमं करणम् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां करणसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। साधकतमम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। करणम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कारकम् इति अधिकारः अत्र आगच्छति। साधकतमं कारकसंज्ञं सत् करणसंज्ञं भवति इति वाक्ययोजना। अत्र साधकतमम् इति पदस्य प्रकृष्टोपकारकम् इत्यर्थः। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - प्रकृष्टोपकारकं कारकसंज्ञं सत् करणसंज्ञं भवति। अत्र जिज्ञासा भवति कस्य प्रकृष्टोपकारकम् इति चेद् अत्र क्रियायाः एव प्रकृष्टोपकारकं स्वीकार्यम्। एवञ्च निष्कृष्टार्थः समायाति - क्रियायाः प्रकृष्टोपकारकं कारकसंज्ञं सत् करणसंज्ञं भवति। क्रियायाः फलस्य निष्पत्तिः यस्य व्यापाराद् अनन्तरम् भवति इति विवक्ष्यते तद् प्रकृष्टोपकारकमिति कथ्यते।

उदाहरणम् - चैत्रः यानेन ग्रामं गच्छति। मैत्रः अग्निना तण्डुलं पचति। छात्रः लेखन्या प्रबन्धं लिखति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

चैत्रः यानेन ग्रामं गच्छति। अस्मिन् वाक्ये यानं करणम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र गमनरूपा क्रिया वर्तते। तज्जन्यं फलम् भवति चैत्रस्य ग्रामेण सह संयोगरूपं फलम्। तस्य च निष्पत्तिः यानस्य व्यापाराद् अनन्तरम् विवक्षिता। अतः यानम् प्रकृष्टोपकारकम् अस्ति। अतः यानम् साधकतमम्। अतः तस्य साधकतमं करणम् इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भवति ततः करणसंज्ञा च भवति।

मैत्रः अग्निना तण्डुलं पचति। अस्मिन् वाक्ये अग्निः करणम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र पचनरूपा क्रिया। तज्जन्यं फलम् भवति तण्डुलानां पाकः, मृदुत्वम्। तदेव मृदुत्वम् विक्लित्तिः इति कथ्यते। तस्य च फलस्य निष्पत्तिः अग्नेः ज्वलनरूपव्यापाराद् अनन्तरं भवति इति विवक्षितम्। अतः अग्निः प्रकृष्टोपकारकः अस्ति। अतः अग्निः साधकतमः। अतः अग्नेः साधकतमं करणम् इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भवति ततः करणसंज्ञा च भवति।

छात्रः लेखन्या प्रबन्धं लिखति। अस्मिन् वाक्ये लेखनी करणम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र लेखनरूपा क्रिया वर्तते। व्यापारः च हस्तचलनादिरूपः। तज्जन्यं फलम् अक्षरविन्यासः। तस्य च फलस्य निष्पत्तिः लेखनीव्यापाराद् अनन्तरं विवक्षिता। अतः लेखनी प्रकृष्टोपकारिका अस्ति। अतः लेखनी साधकतमा। अतः लेखन्याः साधकतमं करणम् इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भवति ततः करणसंज्ञा च भवति।

[२२.३] कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ (२.३.१८)

सूत्रार्थः - अनुक्ते कर्तरि तृतीयाविभक्तिः भवति। अनुक्ते करणे च तृतीयाविभक्तिः भवति।

सूत्रावतरणम् - तत्र तावत् प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी इति एताः सप्त विभक्तयः सन्ति। तत्र एतासु मध्ये तृतीया कस्मिन् अर्थे भवति इति प्रतिपादयितुं कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं तृतीयां विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। कर्तृकरणयोः इति सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। तृतीया इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अनभिहिते इति अधिकारः अत्र आगच्छति। कर्तृकरणयोः इत्यत्र इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य विग्रहः भवति कर्ता च करणं च इति कर्तृकरणे, तयोः कर्तृकरणयोः। अनभिहितयोः कर्तृकरणयोः तृतीया भवति इति वाक्ययोजना। अत्र कर्तृकरणयोः इत्यस्य कर्तरि करणे च इत्यर्थः। तृतीया इत्यस्य तृतीयाविभक्तिः इत्यर्थः। अनभिहिते इत्यस्य अनुक्ते इत्यर्थः। तेन च सूत्रार्थः भवति अनुक्ते कर्तरि तृतीयाविभक्तिः भवति। अनुक्ते करणे च तृतीयाविभक्तिः भवति।

कर्तृतृतीयोदाहरणम् - चैत्रेण ग्रामः गम्यते। मैत्रेण तण्डुलः पच्यते। छात्रेण प्रबन्धः लिख्यते।

करणतृतीयोदाहरणम् - चैत्रः यानेन ग्रामं गच्छति। मैत्रः अग्निना तण्डुलं पचति। छात्रः लेखन्या प्रबन्धं लिखति।

कर्तृतृतीयोदाहरणेषु सूत्रार्थसमन्वयः -

चैत्रेण ग्रामः गम्यते। अस्मिन् वाक्ये चैत्रः कर्ता अस्ति। सः च अनुक्तः अस्ति। यतोहि अयं कर्मणि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण गम् -धातोः विवक्षातः कर्मणि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्मणि एव। इत्थं कर्मणि प्रयोगे च कर्म उक्तं भवति, कर्ता अनुक्तः भवति। एवञ्च अनुक्ते कर्तरि चैत्रे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण तृतीया भवति। उक्ते कर्मणि च प्रथमा भवति। तेन च चैत्रेण ग्रामः गम्यते इति वाक्यं सिध्यति।

मैत्रेण तण्डुलः पच्यते। अस्मिन् वाक्ये मैत्रः कर्ता अस्ति। सः च अनुक्तः अस्ति। यतोहि अयं कर्मणि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण पच् -धातोः विवक्षातः कर्मणि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्मणि एव। इत्थं कर्मणि प्रयोगे च कर्म उक्तं भवति, कर्ता अनुक्तः भवति। एवञ्च अनुक्ते कर्तरि मैत्रे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण तृतीया भवति। उक्ते कर्मणि च प्रथमा भवति। तेन च मैत्रेण तण्डुलः पच्यते इति वाक्यं सिध्यति।

छात्रेण प्रबन्धः लिख्यते। अस्मिन् वाक्ये छात्रः कर्ता अस्ति। सः च अनुक्तः अस्ति। यतोहि अयं कर्मणि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण लिख् -धातोः विवक्षातः कर्मणि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्मणि एव। इत्थं कर्मणि प्रयोगे च कर्म उक्तं भवति, कर्ता अनुक्तः भवति। एवञ्च अनुक्ते कर्तरि छात्रे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण तृतीया भवति। उक्ते कर्मणि च प्रथमा भवति। तेन च छात्रेण प्रबन्धः लिख्यते इति वाक्यं सिध्यति।

करणतृतीयोदाहरणेषु सूत्रार्थसमन्वयः -

चैत्रः यानेन ग्रामं गच्छति। अस्मिन् वाक्ये यानम् करणम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण गम् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, करणादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते करणे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण तृतीया भवति। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च चैत्रः यानेन ग्रामं गच्छति इति वाक्यं सिध्यति।

मैत्रः अग्निना तण्डुलं पचति। अस्मिन् वाक्ये अग्निः करणम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण पच् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, करणादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते करणे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण तृतीया भवति। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च **मैत्रः अग्निना तण्डुलं पचति** इति वाक्यं सिध्यति।

छात्रः लेखन्या प्रबन्धं लिखति। अस्मिन् वाक्ये लेखनी करणम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण लिख् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे

च कर्ता उक्तः भवति, करणादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते करणे कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रेण तृतीया भवति। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च **छात्रः लेखन्या प्रबन्धं लिखति** इति वाक्यं सिध्यति।

[२२.४] कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्॥ (१.४.३२)

सूत्रार्थः - कर्मसंज्ञकेन यं सम्बध्नाति सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति। अथवा कर्मसंज्ञकेन यं सम्बन्धुम् इच्छति सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां सम्प्रदानसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् पञ्च पदानि सन्ति। कर्मणा इति तृतीयैकवचनान्तं पदम्। यम् इति द्वितीयैकवचनान्तं पदम्। अभिप्रैति इति तिङन्तं पदम्। सः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। सम्प्रदानम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। कारके इति अधिकारः अत्र आगच्छति। तस्य च कारकम् इत्यर्थः। कर्मणा यम् अभिप्रैति सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना। अत्र कर्मणा इत्यस्य कर्मसंज्ञकेन इत्यर्थः। अभिप्रैति इत्यस्य सम्बध्नाति इत्यर्थः, सम्बन्धुम् इच्छति इत्यर्थः वा। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - कर्मसंज्ञकेन यं सम्बध्नाति सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति। अथवा कर्मसंज्ञकेन यं सम्बन्धुम् इच्छति सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

उदाहरणम् - राजा विप्राय धनं ददाति। गुरुः शिष्याय पुस्तकं ददाति। चैत्रः मैत्राय उत्तरं कथयति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

राजा विप्राय धनं ददाति। अस्मिन् वाक्ये विप्रः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र कर्मसंज्ञकम् अस्ति धनम्। तेन कर्मसंज्ञकेन धनेन सह राजा विप्रं सम्बध्नाति, अथावा विप्रं सम्बन्धुम् इच्छति। अतः सः विप्रः कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रेण कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

गुरुः शिष्याय पुस्तकं ददाति। अस्मिन् वाक्ये शिष्यः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र कर्मसंज्ञकम् अस्ति पुस्तकम्। तेन कर्मसंज्ञकेन पुस्तकेन सह गुरुः शिष्यं सम्बध्नाति, अथावा शिष्यं सम्बन्धुम् इच्छति। अतः सः शिष्यः कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रेण कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

चैत्रः मैत्राय उत्तरं कथयति। अस्मिन् वाक्ये मैत्रः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र कर्मसंज्ञकम् अस्ति उत्तरम्। तेन कर्मसंज्ञकेन उत्तरेण सह चैत्रः मैत्रं सम्बध्नाति, अथावा मैत्रं सम्बन्धुम् इच्छति। अतः सः मैत्रः कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रेण कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

[२२.५] रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ (१.४.३३)

सूत्रार्थः - प्रीत्यर्थकानां धातूनां प्रयोगे प्रीत्याश्रयः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां सम्प्रदानसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः।रुच्यर्थानाम् इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। प्रीयमाणः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रात् सम्प्रदानम् इति अनुवर्तते। कारके इति अधिकारः अत्र आगच्छति। अस्मिन् सूत्रे रुच्यर्थानाम् इत्यत्र बहुव्रीहिसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति रुचिः प्रीतिः अर्थः येषां ते रुच्यर्थाः तेषां रुच्यर्थानां धातूनाम्। **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः** कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना। अत्र रुच्यर्थानाम् इत्यस्य प्रीत्यर्थकानां धातूनाम् इत्यर्थः। प्रीयमाणः इत्यस्य प्रीत्याश्रयः इत्यर्थः। प्रयोगे इति पदस्य अध्याहारः क्रियते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - प्रीत्यर्थकानां धातूनां प्रयोगे प्रीत्याश्रयः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

अत्र कान्त्यर्थकस्य क्र्यादेः प्री -धातोः कर्मणि शानचि प्रीयमाणः इति पदं निष्पद्यते। यथा सुगन्धः जनं प्रीणाति, अनुकूलयति। सुगन्धेन जनः प्रीयते। तत्र प्रीधातोः शानचि वाक्यं भवति - सुगन्धेन जनः प्रीयमाणः अस्ति।

उदाहरणम् - शिवाय बिल्वपत्रं रोचते। गणेशाय मोदकः स्वदते।

सूत्रार्थसमन्वयः -

शिवाय बिल्वपत्रं रोचते। अस्मिन् वाक्ये शिवः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये प्रीत्यर्थकस्य रुच् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च प्रीतेः आश्रयः शिवः अस्ति। यतोहि बिल्वपत्रसम्बन्धिप्रीतिः शिवे वर्तते। एवञ्च प्रकृते प्रीत्यर्थकस्य रुचिधातोः प्रयोगे प्रीत्याश्रयस्य शिवस्य रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

गणेशाय मोदकः स्वदते। अस्मिन् वाक्ये गणेशः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये प्रीत्यर्थकस्य स्वद् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च प्रीतेः आश्रयः गणेशः अस्ति। यतो हि मोदकसम्बन्धिप्रीतिः गणेशे वर्तते। एवञ्च प्रकृते प्रीत्यर्थकस्य स्वदिधातोः प्रयोगे प्रीत्याश्रयस्य गणेशस्य रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

[२२.६] क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥ (१.४.३७)

सूत्रार्थः - क्रोधार्थकानां द्रोहार्थकानाम् ईर्ष्यार्थकानाम् असूयार्थकानाम् च धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदम् संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां सम्प्रदानसंज्ञां च करोति।सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रात् सम्प्रदानम् इति अनुवर्तते। कारके इति अधिकारः अत्र आगच्छति। कारकम् इति तदर्थः। अत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम् इति पदे द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति क्रुधश्च द्रुहश्च ईर्ष्या च असूया च इति क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयाः। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयाः अर्थाः येषां ते

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाः। तेषां क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्। एवञ्च **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना।** अत्र क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम् इत्यस्य क्रोधार्थकानां द्रोहार्थकानाम् असूयार्थकानाम् ईर्ष्यार्थकानाम् च धातूनाम् इत्यर्थः। प्रयोगे इत्यस्य सः इति पदस्य च अध्याहारः क्रियते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति क्रोधार्थकानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति। द्रोहार्थकानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति। ईर्ष्यार्थकानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति। असूयार्थकानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपः सः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति। अर्थात् यस्य धातोः अर्थः क्रोधः द्रोहः ईर्षा असूया इति अस्ति तस्य धातोः प्रयोगे यं प्रति कोपः अस्ति स कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवतीति।

क्रोधः अमर्षः। द्रोहः अपकारः। ईर्ष्या अक्षमा। असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्।

उदाहरणम् - रावणः रामाय क्रुध्यति। कंसः कृष्णाय द्रुह्यति। कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति। दुर्योधनः युधिष्ठिराय असूयति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

रावणः रामाय क्रुध्यति। अस्मिन् वाक्ये रामः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये क्रोधार्थकस्य क्रुध् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च रावणस्य रामं प्रति कोपः अस्ति। अतः रामस्य क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

कंसः कृष्णाय द्रुह्यति। अस्मिन् वाक्ये कृष्णः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये द्रोहार्थकस्य द्रुह् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च कंसस्य कृष्णं प्रति कोपः अस्ति। अतः कृष्णस्य क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति। अस्मिन् वाक्ये अर्जुनः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये ईर्ष्यार्थकस्य ईर्ष्य् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च कर्णस्य अर्जुनं प्रति कोपः अस्ति। अतः अर्जुनस्य क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

दुर्योधनः युधिष्ठिराय असूयति। अस्मिन् वाक्ये युधिष्ठिरः सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये असूयार्थकस्य असूय् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च दुर्योधनस्य युधिष्ठिरं प्रति कोपः अस्ति। अतः युधिष्ठिरस्य क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

[२२.७] स्पृहेरीप्सितः॥ (१.४.३६)

सूत्रार्थः - स्पृहिधातोः प्रयोगे इच्छाविषयः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदम् संज्ञासूत्रम्। इदं सूत्रं कारकसंज्ञां सम्प्रदानसंज्ञां च करोति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। स्पृहेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ईप्सितः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रात् सम्प्रदानम् इति अनुवर्तते। कारके इति अधिकारः अत्र आगच्छति। तस्य च कारकम् इत्यर्थः। **स्पृहेः ईप्सितः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति इति वाक्ययोजना।** अत्र स्पृहेः इत्यस्य स्पृहिधातोः इत्यर्थः। ईप्सितः इत्यस्य इच्छाविषयः इत्यर्थः। प्रयोगे इति पदस्य अध्याहारः क्रियते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - **स्पृहिधातोः प्रयोगे इच्छाविषयः कारकसंज्ञः सन् सम्प्रदानसंज्ञः भवति।**

उदाहरणम् - विष्णुः पुष्पेभ्यः स्पृहयति।

सूत्रार्थसमन्वयः -

विष्णुः पुष्पेभ्यः स्पृहयति। अस्मिन् वाक्ये पुष्पम् सम्प्रदानम् अस्ति। अतः तत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते। तथाहि अत्र वाक्ये स्पृह् इति धातोः प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे च इच्छाविषयः पुष्पम् अस्ति। एवञ्च स्पृहिधातोः प्रयोगे इच्छाविषयस्य पुष्पस्य स्पृहेरीप्सितः इति सूत्रेण कारकसंज्ञा भूत्वा सम्प्रदानसंज्ञा भवति।

[२२.८] चतुर्थी सम्प्रदाने॥ (२.३.१३)

सूत्रार्थः - अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थी विभक्तिः भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं चतुर्थीं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। सम्प्रदाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चतुर्थी इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अनभिहिते इति अधिकारः अत्र आगच्छति। **अनभिहिते सम्प्रदाने चतुर्थी विभक्तिः भवति** इति वाक्ययोजना। अत्र सम्प्रदाने इत्यस्य सम्प्रदाने इत्यर्थः। चतुर्थी इत्यस्य चतुर्थी विभक्तिः इत्यर्थः। अनभिहिते इत्यस्य अनुक्ते इत्यर्थः। तेन च सूत्रार्थः भवति - **अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थी विभक्तिः भवति।**

उदाहरणम् - राजा विप्राय धनं ददाति। गुरुः शिष्याय पुस्तकं ददाति। पत्नी पत्ये शेते।

सूत्रार्थसमन्वयः -

राजा विप्राय धनं ददाति। अस्मिन् वाक्ये विप्रः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण दा -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने विप्रे सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च राजा विप्राय धनं ददाति इति वाक्यं सिध्यति।

गुरुः शिष्याय पुस्तकं ददाति। अस्मिन् वाक्ये शिष्यः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण दा -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता

उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने शिष्ये सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च गुरुः शिष्याय पुस्तकं ददाति इति वाक्यं सिध्यति।

पत्नी पत्ये शेते। अस्मिन् वाक्ये पतिः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण शी -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने पतौ सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च पत्नी पत्ये शेते इति वाक्यं सिध्यति।

शिवाय बिल्वपत्रं रोचते। अस्मिन् वाक्ये शिवः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण रुच् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने शिवे सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च शिवाय बिल्वपत्रं रोचते इति वाक्यं सिध्यति।

गणेशाय मोदकः स्वदते। अस्मिन् वाक्ये गणेशः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण स्वद् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने गणेशे सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च गणेशाय मोदकः स्वदते इति वाक्यं सिध्यति।

रावणः रामाय क्रुध्यति। अस्मिन् वाक्ये रामः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण क्रुध् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने रामे सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च रावणः रामाय क्रुध्यति इति वाक्यं सिध्यति।

कंसः कृष्णाय द्रुह्यति। अस्मिन् वाक्ये कृष्णः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण द्रुह् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने कृष्णे सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च कंसः कृष्णाय द्रुह्यति इति वाक्यं सिध्यति।

कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति। अस्मिन् वाक्ये अर्जुनः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण ईर्ष्य् -धातोः

विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने अर्जुने सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च कर्णः अर्जुनाय ईर्ष्यति इति वाक्यं सिध्यति।

दुर्योधनः युधिष्ठिराय असूयति। अस्मिन् वाक्ये युधिष्ठिरः सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण असूय् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने युधिष्ठिरे सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च दुर्योधनः युधिष्ठिराय असूयति इति वाक्यं सिध्यति।

विष्णुः पुष्पेभ्यः स्पृहयति। अस्मिन् वाक्ये पुष्पम् सम्प्रदानम् अस्ति। तत् च अनुक्तम् अस्ति। यतोहि अयं कर्तरि प्रयोगः वर्तते। कारणं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण स्पृह् -धातोः विवक्षातः कर्तरि लकारः विहितः अस्ति। तस्य स्थाने तिङ् अपि कर्तरि एव। इत्थं कर्तरि प्रयोगे च कर्ता उक्तः भवति, सम्प्रदानादिकं च अनुक्तम् भवति। एवञ्च अनुक्ते सम्प्रदाने पुष्पेषु सम्प्रदाने चतुर्थी इति सूत्रेण चतुर्थी विभक्तिः भवति। उक्ते कर्तरि च प्रथमा भवति। तेन च विष्णुः पुष्पेभ्यः स्पृहयति इति वाक्यं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. स्वतन्त्रः इति पदस्य कः अर्थः।

२. स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रेण किं विधीयते।

३. साधकतमम् इति पदस्य कः अर्थः।

४. साधकतमं करणम् इति सूत्रेण किं विधीयते।

५. स्पृहेरीप्सितः इति सूत्रे ईप्सितः इति पदस्य कः अर्थः।

६. अभिप्रैति इति पदस्य कः अर्थः।

७. कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रं संज्ञासूत्रं विधिसूत्रं वा।

८. चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रं संज्ञासूत्रं विधिसूत्रं वा।

९. उक्ते कर्तरि करणे च का विभक्तिः भवति।

१०. उक्ते सम्प्रदाने का विभक्तिः भवति।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे कर्तृसंज्ञाविधयकस्य स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रस्य व्याख्यानं वर्तते। तत्र स्वतन्त्रः इति धातुवाच्यव्यापाराश्रयः इत्यर्थः। ततः करणसंज्ञाविधायकस्य साधकतमं करणम् इति सूत्रस्य व्याख्यानं विहितम्। पुनः अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीयाविभक्तिविधायकस्य कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रस्य व्याख्या वर्तते। ततः परं सम्प्रदानं संज्ञाविधायकानां कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्, रुच्यर्थानां प्रीयमाणः, क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयानां यं प्रति कोपः, स्पृरीप्सितः इत्यादिसूत्राणां व्याख्यानं विहितम्। ततः परं अनुक्ते सम्प्रदाने चतुर्थीविधायकस्य चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रस्य व्याख्या कृता।

पाठान्तप्रश्नाः

१. स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रस्य व्याख्या विधेया।
२. साधकतमं करणम् इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखन्तु।
३. कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखत।
४. कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरुत।
५. स्पृहेरीप्सितः इति सूत्रस्य व्याख्यां कुरु।
६. कर्मणा यमभिप्रैति सः सम्प्रदानम् इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।
७. चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रस्य व्याख्या लेख्या।
८. चैत्रेण गम्यते, चैत्रः अग्निना पच्यते इत्युभयोः प्रयोगयोः सिद्धिः लेख्या।
९. रावणः रामाय क्रुध्यति, विष्णुः पुष्पेभ्यः स्पृहयति इत्युभयोः प्रयोगयोः सिद्धिः लेख्या।
१०. राजा विप्राय धनं ददाति, चैत्रः मैत्राय वार्तां कथयति इत्युभयोः प्रयोगयोः सिद्धिः कार्या।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

१. स्वतन्त्रः इति पदस्य व्यापाराश्रयः अर्थः।
२. स्वतन्त्रः कर्ता इति सूत्रेण कर्तृसंज्ञा विधीयते।
३. साधकतमम् इति पदस्य कः प्रकृष्टोपकारकम् इत्यर्थः।
४. साधकतमं करणम् इति सूत्रेण करणसंज्ञा विधीयते।
५. स्पृहेरीप्सितः इति सूत्रे ईप्सितः इत्यस्य इच्छाविषयः इत्यर्थः।।

६. अभिप्रैति इत्यस्य सम्बध्नाति इत्यर्थः, सम्बन्धुम् इच्छति इत्यर्थः वा।
७. कर्तृकरणयोस्तृतीया इति सूत्रं विधिसूत्रम्।
८. चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रं विधिसूत्रम्।
९. उक्ते कर्तरि करणे च प्रथमाविभक्तिः भवति।
१०. उक्ते सम्प्रदाने प्रथमाविभक्तिः भवति।

।।इति द्वाविंशः पाठः।।